

দ্বিতীয় খণ্ড

প্রথম অধ্যায়

পদ (Term)

2.1.1. ভূমিকা :

তর্কবিজ্ঞান সাধারণতে অনুমানৰ বিজ্ঞান বুলি অভিহিত কৰা হয়। অনুমানক যেতিয়া ভাষাৰ মাধ্যমত প্ৰকাশ কৰা হয়, তেতিয়া তাক যুক্তি বোলে। কিন্তু যুক্তি বা অনুমানৰ আলোচনা কৰোতে কিছুমান আনুষংগিক বিষয়ৰ আলোচনা, যেনে— বচন আৰু তাৰ বিভিন্ন অংশ, সংজ্ঞা, বিভাজন আদিৰ আলোচনা তর্কবিজ্ঞানৰ আলোচনাৰ অন্তর্ভুক্ত হৈ পৰে। প্ৰত্যেক যুক্তি কিছুমান বচনৰ দ্বাৰা গঠিত। প্ৰত্যেক বচন আকৌ দুটা পদৰ দ্বাৰা গঠিত। গতিকে দুটা পদৰ মাজত থকা সম্বন্ধৰ উক্তিহেই হৈছে বচন।

কোনো এটা বচন বিশ্লেষণ কৰিলে তিনিটা অংশ পোৱা যায়। এই অংশ তিনিটা হ'ল— উদ্দেশ্য, সংযোজক আৰু বিধেয়।

বচনত যাৰ বিষয়ে কিবা কোৱা হয় অৰ্থাৎ স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক উদ্দেশ্য বোলে।

উদ্দেশ্য সম্পৰ্কে যি কোৱা হয় অৰ্থাৎ স্বীকাৰ বা অস্বীকাৰ কৰা হয় তাক বিধেয় বোলে।

উদ্দেশ্য আৰু বিধেয়ৰ মাজত থকা সম্বন্ধসূচক শব্দক সংযোজক বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে 'গোলাপ ফুল হয় ৰঙা'— এই বচনটোত 'গোলাপ

ফুল' হৈছে উদ্দেশ্য, 'হয়' সংযোজক আৰু 'ৰঙা' বিধেয়। বচনৰ 'উদ্দেশ্য' আৰু 'বিধেয়' প্ৰত্যেকেই একো একোটা পদ। 'সংযোজক' পদ নহয়।

এতিয়া পদ কাক কয় আমি তাকে আলোচনা কৰিম।

2.1.2. পদ (Term) :

যি শব্দ বা শব্দসমষ্টি আন কোনো শব্দৰ সহায় নোলোৱাকৈ নিজে নিজে কোনো বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয় ৰূপে ব্যৱহৃত হয় তাকে পদ বোলে।

(A term is a word or a group of words which by itself is used as the subject or the predicate of a logical proposition)

উদাহৰণস্বৰূপে কাণ্ট হয় দাৰ্শনিক— এই বচনটোত 'কাণ্ট' হ'ল 'উদ্দেশ্য' আৰু দাৰ্শনিক হ'ল 'বিধেয়'। 'কাণ্ট' আৰু 'দাৰ্শনিক' এই দুয়োটা শব্দই আন শব্দৰ সহায় নোলোৱাকৈ বচনৰ উদ্দেশ্য আৰু বিধেয় ৰূপে ব্যৱহৃত হৈছে। গতিকে দুয়োটাই পদ।

এটা পদ কেতিয়াবা এটা শব্দৰ দ্বাৰা গঠিত হ'ব পাৰে আৰু কেতিয়াবা এটাতকৈ অধিক শব্দৰ

দ্বাৰা গঠিত হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— হিমালয় হয় পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত— এই বচনটোত 'হিমালয়' হৈছে উদ্দেশ্য পদ আৰু 'পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত' হৈছে বিধেয়। হিমালয় হৈছে এটা শব্দৰ দ্বাৰা গঠিত আৰু পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ পৰ্বত হৈছে এটাতকৈ অধিক শব্দৰ দ্বাৰা গঠিত পদ।

কিছুমান তৰ্কবিদে 'পদ' শব্দক ব্যাপক অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰে। তেওঁলোকৰ মতে যি শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয় ৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব পাৰে, সেইবোৰকেই পদ বোলে। অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰ মতে যি শব্দ বা শব্দ সমষ্টি আন কোনো শব্দৰ সহায় নোলোৱাকৈ নিজে নিজে কোনো বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয় হ'ব পাৰে, সেই শব্দ বা শব্দ সমষ্টিকেই পদ বোলে। কিন্তু পদৰ এই ব্যাপক অৰ্থৰ সংজ্ঞা যুক্তিযুক্ত নহয়। কিছুমান তৰ্কশাস্ত্ৰবিদে তেনেকুৱা শব্দ বা শব্দ সমষ্টিক 'সম্ভাৱ্য পদ' বুলি ক'ব বিচাৰে।

2.1.3. শব্দ আৰু পদ

(Word and Term) :

অৰ্থযুক্ত বৰ্ণ বা বৰ্ণ সমষ্টিক শব্দ বোলে। অৰ্থযুক্ত কোনো এটা বৰ্ণও শব্দ হ'ব পাৰে অথবা অৰ্থযুক্ত এটাতকৈ অধিক বৰ্ণৰ সমষ্টিও শব্দ হ'ব পাৰে। যেনে— সি, হৰি, মানুহ আদি। ইয়াৰ প্ৰত্যেকটো ক্ষেত্ৰতেই এটা নাইবা এটাতকৈ অধিক বৰ্ণ লগ লাগি একো একোটা অৰ্থ প্ৰকাশ কৰিছে। মুঠতে কোনো এটা বৰ্ণ বা এটাতকৈ অধিক বৰ্ণ লগলাগি কোনো এটা সম্পূৰ্ণ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে তেতিয়া তাক শব্দ বোলে।

আনহাতে, যেতিয়া কোনো শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হয়, তেতিয়া তাক পদ বোলে। পদ এটা শব্দৰ দ্বাৰাও গঠিত হ'ব পাৰে নাইবা এটাতকৈ অধিক শব্দৰ দ্বাৰাও গঠিত হ'ব পাৰে। মুঠতে পদ হ'বলৈ হ'লে প্ৰথমতে, শব্দ বা শব্দ সমষ্টি হ'ব লাগিব আৰু দ্বিতীয়তে, সেই শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব লাগিব। যেনে— হৰি হয় এজন জ্ঞানী ল'ৰা— ইয়াত 'হৰি' শব্দটো হ'ল উদ্দেশ্য আৰু 'এজন জ্ঞানী ল'ৰা' এই শব্দ সমষ্টি হ'ল বিধেয়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে সকলো পদ এটা বা এটাতকৈ অধিক শব্দৰে গঠিত হয়। অৰ্থাৎ সকলো পদেই শব্দ বা শব্দ সমষ্টি। কিন্তু, যিকোনো শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য বা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত নহয়। যিবোৰ শব্দ বা শব্দ সমষ্টি বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব পাৰে, কিন্তু হোৱা নাই আৰু যিবোৰ শব্দ বা শব্দ সমষ্টি কেতিয়াও বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয়ৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব নোৱাৰে সেইবোৰ শব্দ বা শব্দ সমষ্টি কেতিয়াও পদ বুলি পৰিগণিত নহয়।

গতিকে দেখা যায় সকলো পদেই শব্দ বা শব্দসমষ্টি, কিন্তু সকলো শব্দ বা শব্দ সমষ্টি পদ নহয়।

2.1.4 পদৰ বাচ্যাৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থ (Denotation and Connotation of terms) :

কোনো এটা পদে যি বিষয়ক নিৰ্দেশ কৰে সেই বিষয়টোৱেই পদটোৰ অৰ্থ। পদৰ অৰ্থ দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে— পৰিমাণগত আৰু গুণগত।

পদৰ পৰিমাণগত অৰ্থ অৰ্থাৎ যি বস্তু বা বস্তু সমষ্টি কোনো পদে নিৰ্দেশ কৰে সেয়ে হ'ল পদটোৰ বাচ্যৰ্থ আৰু পদৰ গুণগত অৰ্থ অৰ্থাৎ এই বস্তু বা বস্তু সমষ্টিৰ সকলোতে নিহিত থকা গুণ বা গুণাৱলীয়েই পদটোৰ লক্ষণাৰ্থ। পদৰ বাচ্যৰ্থই বস্তুক নিৰ্দেশ কৰে আৰু লক্ষণাৰ্থই গুণক নিৰ্দেশ কৰে।

বাচ্যৰ্থ : কোনো এটা পদক একে অৰ্থত যি বস্তু বা বস্তুসমূহৰ ক্ষেত্ৰত আৰোপ কৰিব পাৰি, সেই বস্তু বা বস্তুসমূহক পদটোৰ বাচ্যৰ্থ বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে মানুহ পদৰ বাচ্যৰ্থ 'সকলো মানুহ' কাৰণ 'মানুহ' পদটো সকলো মানুহৰ ক্ষেত্ৰতেই প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি।

লক্ষণাৰ্থ : কোনো এটা পদে সেই পদটোৱে বুজোৱা বস্তু বা বস্তুসমূহৰ মাজত থকা যি সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণ বা গুণাৱলীক নিৰ্দেশ কৰে, সেই গুণ বা গুণাৱলীকেই পদটোৰ লক্ষণাৰ্থ বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে— 'মানুহ' পদৰ লক্ষণাৰ্থ হ'ল 'প্ৰাণীবৃত্তি' আৰু 'বুদ্ধিবৃত্তি'। কাৰণ এই দুটা মানুহৰ সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণ। 'মানুহ' পদে এই শব্দটোৱে বুজোৱা সকলো মানুহৰ গাত থকা সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণ 'প্ৰাণীবৃত্তি' আৰু 'বুদ্ধিবৃত্তিক' নিৰ্দেশ কৰে।

গতিকে দেখা যায় যে কোনো এটা পদৰ বাচ্যৰ্থই বস্তু বা বস্তুসমূহক নিৰ্দেশ কৰে আৰু লক্ষণাৰ্থই সেই বস্তু বা বস্তুসমূহৰ মাজত থকা

সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণক বা গুণাৱলীক নিৰ্দেশ দিয়ে।

2.1.5 বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ সম্বন্ধ :

পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থ একেটা পদৰেই দুটা দিশ। গতিকে দুয়োৰে মাজত সম্বন্ধ অতি ঘনিষ্ঠ। এই সম্বন্ধক তৰ্কবিদসকলে বিপৰীতমুখী বুলি উল্লেখ কৰে। অৰ্থাৎ পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধি সদায় বিপৰীতমুখী।

গণিত শাস্ত্ৰ মতে, পৰিৱৰ্তন দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। যেনে— (1) একেমুখী পৰিৱৰ্তন (Direct Variation) আৰু (2) বিপৰীতমুখী পৰিৱৰ্তন (Inverse Variation)।

কোনো কাৰণবশতঃ যদি দুটা বস্তু একে দিশত পৰিৱৰ্তিত হয়, তেনেহ'লে বস্তু দুটাৰ মাজৰ সম্বন্ধক একেমুখী পৰিৱৰ্তনৰ সম্বন্ধ বোলে। আকৌ, যদি বস্তু দুটা পৰস্পৰ বিপৰীত দিশত পৰিৱৰ্তিত হয়, তেনেহ'লে বস্তু দুটাৰ মাজৰ সম্বন্ধক বিপৰীতমুখী সম্বন্ধ বোলে।

পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ সম্বন্ধও বিপৰীতমুখী পৰিৱৰ্তনৰ সম্বন্ধ। অৰ্থাৎ পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধি পৰস্পৰ বিপৰীতমুখে হয়। পদৰ বাচ্যৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ মাজৰ বিপৰীতমুখী পৰিৱৰ্তনৰ এই সম্বন্ধক তৰ্কশাস্ত্ৰবিদসকলে চাৰিটা নিয়মৰ মাজেৰে প্ৰকাশ কৰিছে।

- (1) পদৰ বাচ্যৰ্থ বাঢ়িলে লক্ষণাৰ্থ কমে।
- (2) পদৰ বাচ্যৰ্থ কমিলে লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ে।

(3) পদৰ লক্ষণাৰ্থ বাঢ়িলে বাচ্যার্থ কমি।

(4) পদৰ লক্ষণাৰ্থ কমিলে বাচ্যার্থ বাঢ়ে।

(1) পদৰ বাচ্যার্থ বাঢ়িলে লক্ষণাৰ্থ কমি :

‘মানুহ’ পদৰ বাচ্যার্থ ‘সকলো মানুহ’ আৰু লক্ষণাৰ্থ ‘প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি’। এতিয়া মানুহ পদৰ বাচ্যার্থৰ লগত যদি আন আন প্ৰাণীকো যোগ দিয়া যায় তেনেহ’লে বাচ্যার্থ বাঢ়ি গৈ ‘সকলো প্ৰাণী’ হ’ব আৰু আনফালে লক্ষণাৰ্থ কমি গৈ অকল ‘প্ৰাণী বৃত্তি’হে হ’ব।

পদ	বাচ্যার্থ	লক্ষণাৰ্থ
মানুহ	সকলো মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি+বুদ্ধিবৃত্তি
প্ৰাণী	সকলো প্ৰাণী	প্ৰাণীবৃত্তি

গতিকে দেখা যায় পদৰ বাচ্যার্থ বাঢ়িলে লক্ষণাৰ্থ কমি।

(2) পদৰ বাচ্যার্থ কমিলে লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ে :

‘মানুহ’ পদৰ বাচ্যার্থ, ‘সকলো মানুহ’ আৰু লক্ষণাৰ্থ ‘প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি’। এতিয়া সকলো মানুহৰ পৰা যদি অসাধু মানুহবোৰক বাদ দিয়া যায় তেনেহ’লে অকল সাধু মানুহবোৰহে ব’বগৈ আৰু তাৰ ফলত বাচ্যার্থ কমি গৈ ‘সকলো সাধু মানুহ’ হ’ব। তেতিয়া মানুহৰ লক্ষণাৰ্থৰ লগত ‘সাধুতা’ যোগ হোৱাৰ ফলত লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ি গৈ প্ৰাণীবৃত্তি, বুদ্ধিবৃত্তি আৰু সাধুতা হ’ব।

পদ	বাচ্যার্থ	লক্ষণাৰ্থ
মানুহ	সকলো মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি
সাধু মানুহ	সকলো সাধু মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি + সাধুতা

গতিকে দেখা যায় পদৰ বাচ্যার্থ কমিলে লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ে।

(3) পদৰ লক্ষণাৰ্থ বাঢ়িলে বাচ্যার্থ কমি :

মানুহ পদৰ লক্ষণাৰ্থ হৈছে প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি আৰু বাচ্যার্থ হৈছে ‘সকলো মানুহ’। এতিয়া মানুহৰ লক্ষণাৰ্থৰ লগত যদি নশ্ৰতা এই গুণটোক যোগ দিয়া যায় তেনেহ’লে লক্ষণাৰ্থ বাঢ়ি গৈ প্ৰাণীবৃত্তি, বুদ্ধিবৃত্তি আৰু নশ্ৰতা হ’ব। আনহাতে, বাচ্যার্থ কমি গৈ ‘সকলো নশ্ৰ মানুহ হ’ব’।

পদ	লক্ষণাৰ্থ	বাচ্যার্থ
মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি	সকলো মানুহ
নশ্ৰ মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি + নশ্ৰতা	সকলো নশ্ৰ মানুহ

গতিকে দেখা যায় পদৰ লক্ষণাৰ্থ বাঢ়িলে বাচ্যার্থ কমি।

(4) পদৰ লক্ষণাৰ্থ কমিলে বাচ্যার্থ বাঢ়ে :

‘মানুহ’ পদৰ লক্ষণাৰ্থ ‘প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি’ আৰু বাচ্যার্থ ‘সকলো মানুহ’। এতিয়া মানুহৰ লক্ষণাৰ্থৰ পৰা যদি বুদ্ধিবৃত্তি গুণটোক বাদ দিয়া যায় তেনেহ’লে লক্ষণাৰ্থ কমি গৈ কেৱল প্ৰাণীবৃত্তিহে হ’ব। তেতিয়া বাচ্যার্থ বাঢ়ি গৈ সকলো প্ৰাণী হ’ব।

পদ	লক্ষণাৰ্থ	বাচ্যার্থ
মানুহ	প্ৰাণীবৃত্তি + বুদ্ধিবৃত্তি	সকলো মানুহ
প্ৰাণী	প্ৰাণীবৃত্তি	সকলো প্ৰাণী

গতিকে দেখা যায় পদৰ লক্ষণাৰ্থ কমিলে বাচ্যার্থ বাঢ়ে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা প্ৰমাণিত হয় যে পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধি সদায় বিপৰীতমুখী।

কিন্তু পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ মাজত বিপৰীতমুখী পৰিৱৰ্তনৰ সম্বন্ধ সকলো ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য নহয়। যেনে—

- (1) কোনো পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে আমি এটা নতুন পদত উপনীত হও। এই পদৰ অন্তর্ভুক্ত বস্তুৰ বাচ্যার্থ কম-বেছি হ'লেও সেই পদৰ লক্ষণার্থ একেই থাকে। মৃত্যুৰ ফলত মানুহৰ সংখ্যা কমে আৰু জন্মৰ ফলত বাঢ়ে। কিন্তু মানুহ পদৰ লক্ষণার্থ একে থাকে।
- (2) বৈজ্ঞানিক গৱেষণাৰ ফলত কোনো পদৰ লক্ষণার্থ কমি বা বাঢ়ি গ'লেও ইয়াৰ বাচ্যার্থ একেই থাকিব। উদাহৰণস্বৰূপে 'সোণ' পদৰ লক্ষণার্থ কমি বা বাঢ়ি গ'লেও ইয়াৰ বাচ্যার্থ 'সকলো সোণ' একেই থাকিব।
- (3) কোনো পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ ক্ষেত্ৰত কোনো নিৰ্দিষ্ট গাণিতিক অনুপাত নাই।
- (4) পদৰ বাচ্যার্থৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ লগত ব্যক্তিগত জ্ঞানৰ সম্বন্ধ নাই। কলম্বাছে আমেৰিকা আৱিষ্কাৰ কৰাৰ ফলত 'মহাদেশ' পদৰ বাচ্যার্থ সম্বন্ধে আমাৰ জ্ঞান বাঢ়িল, কিন্তু লক্ষণার্থৰ ক্ষেত্ৰত 'মহাদেশ' পদৰ কোনো সলনি নহয়।

2.1.5 পদৰ শ্ৰেণীবিভাজন (Classification of terms) :

বিভিন্ন নীতি অনুসৰি পদবিলাকক বিভিন্ন শ্ৰেণীত ভাগ কৰা হয়।

(i) বিশিষ্ট পদ আৰু সামান্য পদ (Singular and General terms) :

যি পদে এটা অৰ্থত মাথোন এটা নিৰ্দিষ্ট বস্তু বা গুণক নিৰ্দেশ কৰে তাক বিশিষ্ট পদ বোলে। যেনে— এই ফুলপাহ। 'এই ফুলপাহ' বুলি ক'লে মাত্ৰ এটা ফুলকে বুজায়। গতিকে, এইটো বিশিষ্ট পদ। সেইদৰে গুৱাহাটী, মাধৱদেৱ, নব্ৰতা, অসমৰ বৰ্তমান শিক্ষামন্ত্রী ইত্যাদি।

যি পদে একে অৰ্থত কোনো এটা শ্ৰেণীৰ অন্তর্গত অনিৰ্দিষ্ট সংখ্যক বস্তু বা গুণৰ যিকোনো এটাক নিৰ্দেশ কৰে, তাক সামান্য পদ বোলে। যেনে— মানুহ। 'মানুহ' পদৰ দ্বাৰা কোনো এজন বিশিষ্ট মানুহক নুবুজায়। মানুহ শ্ৰেণীৰ অন্তর্গত যিকোনো মানুহকেই একেটা অৰ্থত বুজাব পাৰে। কুকুৰ, মেকুৰী, ল'ৰা, ছাত্ৰ আদি পদো সামান্য পদ।

সামান্য পদক জাতিবাচক বা শ্ৰেণীবাচক পদ বুলিও অভিহিত কৰা হয়। কাৰণ, সামান্য পদে কোনো বিশেষ বস্তু বা ব্যক্তি বা গুণক নুবুজাই এটা জাতি বা শ্ৰেণীক বুজাব পাৰে।

বিশিষ্ট পদ আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ—

- (a) অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ (Significant singular term) আৰু
- (b) অৰ্থহীন বিশিষ্ট পদ (Non-significant singular term)।

(a) অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ : যি বিশিষ্ট পদে কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট বস্তু বা ব্যক্তিক বুজোৱাৰ উপৰিও

সেই বস্তু বা ব্যক্তি বিশেষৰ কোনো গুণৰ নিৰ্দেশ দিয়ে, তাক অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ বোলে। যেনে— 'ভাৰতৰ বৰ্তমান ৰাষ্ট্ৰপতি'। এই পদটোৱে মাত্ৰ এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিকে বুজাইছে বুলি ই এটা বিশিষ্ট পদ। লগতে সেই ব্যক্তিগৰাকী যে ভাৰতৰ বৰ্তমান ৰাষ্ট্ৰপতি— এই বিশেষ গুণবোৰে ই পৰিচায়ক। গতিকে ই কেৱল বিশিষ্ট পদেই নহয় ই এটা অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ। সেইদৰে কটন মহাবিদ্যালয়ৰ প্ৰথম অধ্যক্ষ, পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ শৃংগ, নামঘোষা প্ৰণেতা আদি পদবোৰ অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ।

(b) অৰ্থহীন বিশিষ্ট পদ : যি বিশিষ্ট পদ কোনো বস্তু বা ব্যক্তিক অন্যান্য বস্তু বা ব্যক্তিৰ পৰা পৃথককৈ বুজাবৰ বাবে মাত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু যি বিশিষ্ট পদে সেই বস্তু বা ব্যক্তি বিশেষৰ কোনো বিশেষ গুণৰ নিৰ্দেশ নিদিয়ে তেনে বিশিষ্ট পদক অৰ্থহীন বিশিষ্ট পদ বোলে। যেনে— ৰাছল, মানস, গুৱাহাটী, যোৰহাট আদি। অৰ্থহীন বিশিষ্ট পদবোৰক নামবাচক বিশেষ্য পদ বুলিও অভিহিত কৰা হয়। অৱশ্যে নামবাচক বিশিষ্ট পদবোৰ সঁচাকৈয়ে অৰ্থহীন হয় নে নহয়— এই বিষয়ত তৰ্কবিজ্ঞানীসকলৰ মাজত মতভেদ আছে।

(ii) নিৰপেক্ষ পদ আৰু সাপেক্ষ পদ (Absolute and Relative Terms) :

যি পদৰ অৰ্থ বুজিবলৈ হ'লে আন পদৰ সহায় ল'বলগীয়া নহয় তাক নিৰপেক্ষ পদ বোলে। যেনে— মানুহ, গৰু, কিতাপ, বিদ্যালয় ইত্যাদি।

আনহাতে যি পদৰ অৰ্থ আন কোনো পদৰ সহায়তহে বুজিব পাৰি, নহ'লে পদটো অৰ্থহীন

হৈ পৰে, তাক সাপেক্ষ পদ বোলে। যেনে— পিতা-পুত্ৰ, গুৰু-শিষ্য, শিক্ষক-ছাত্ৰ ইত্যাদি। এই পদবোৰৰ ক্ষেত্ৰত দুটা পদ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল হয়। এটাৰ লগত আনটোৰ সম্বন্ধৰ যোগেদিয়েই পদ দুটাৰ অৰ্থ বুজা যায়।

(iii) লক্ষণাৰ্থক আৰু অলক্ষণাৰ্থক পদ (Connotative and Non-connotative terms) :

যি পদে কোনো বস্তু বা বস্তুসমূহক নিৰ্দেশ কৰাৰ উপৰিও সেই বস্তু বা বস্তুসমূহৰ মাজত থকা সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণকো নিৰ্দেশ কৰে, তাক লক্ষণাৰ্থক পদ বোলে। অৰ্থাৎ যি পদৰ বাচ্যাৰ্থ আৰু লক্ষণাৰ্থ দুয়োটাই থাকে, সেই পদকে লক্ষণাৰ্থক পদ বোলে। যেনে— 'মানুহ'। কাৰণ 'মানুহ' পদৰ বাচ্যাৰ্থ হ'ল 'সকলো মানুহ' আৰু লক্ষণাৰ্থ হ'ল 'প্ৰাণীবৃত্তি আৰু বুদ্ধিবৃত্তি'।

আনহাতে, যি পদে অকল বস্তুকহে নিৰ্দেশ কৰে নাইবা অকল গুণ বা লক্ষণহে বুজায়; কিন্তু বস্তু আৰু গুণ উভয়কে নুবুজায়, তাক অলক্ষণাৰ্থক পদ বোলে। অৰ্থাৎ যি পদৰ অকল বাচ্যাৰ্থ আছে, কিন্তু লক্ষণাৰ্থ নাই, নাইবা যি পদৰ অকল লক্ষণাৰ্থ আছে কিন্তু বাচ্যাৰ্থ নাই তেনে পদক অলক্ষণাৰ্থক পদ বোলে। যেনে— যদু, মধু, চেন্নাই, যোৰহাট আদি পদবোৰে একো একোটা বস্তুৰ নিৰ্দেশ দিয়ে আৰু নম্ৰতা, শুভ্ৰতা আদি পদে একো একোটা গুণক বুজায়। তৰ্কবিদ মিলৰ ভাষাত ক'বলৈ হ'লে অলক্ষণাৰ্থক পদে কেৱল গুণীক ব্যক্ত কৰে বা কেৱল গুণ সূচিত কৰে।

লক্ষণাৰ্থক পদে গুণীক নিৰ্দেশ কৰাৰ লগতে

গুণকো ব্যক্ত কৰে। কিন্তু অলক্ষণার্থক পদে কেৱল গুণীক ব্যক্ত কৰে নাইবা কেৱল গুণ সূচীত কৰে। দুয়োটাকে নহয়।

কিন্তু ওৱেল্টনৰ (Walton) মতে, যি পদৰ কেৱল বাচ্যার্থ আছে অর্থাৎ যি পদে কেৱল কোনো বস্তুৰহে নিৰ্দেশ দিয়ে, তাক অলক্ষণার্থক পদ বোলে। অলক্ষণার্থক পদৰ কোনো লক্ষণার্থ নাই। ই কোনো লক্ষণার্থ বা গুণ নুবুজায়।

আন কিছুমানৰ মতে, যি পদৰ বাচ্যার্থ আছে, লক্ষণার্থ নাই তাক অলক্ষণার্থক পদ বোলে। কিন্তু যি পদৰ লক্ষণার্থ আছে, বাচ্যার্থ নাই তাক অলক্ষণার্থক বুলি ক'ব নোৱাৰি। তেওঁলোকে মিলৰ মতবাদৰ সঠিক ব্যাখ্যা হোৱা নাই বুলি ভাবে।

মিলৰ মতে, লক্ষণার্থক পদ চাৰি প্ৰকাৰৰ আৰু অলক্ষণার্থক পদ দুই প্ৰকাৰৰ।

লক্ষণার্থক পদ :

(1) বিশেষণীয় পদ; যেনে— ধাৰ্মিক, দীঘল, সাধু।

(2) বস্তুবাচক সামান্য পদ; যেনে— মানুহ, কুকুৰ।

(3) গুণবাচক সামান্য পদ; যেনে— বৰ্ণ, গুণ।

(4) অর্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ; যেনে— পৃথিৱীৰ সৰ্বোচ্চ শৃংগ, অসমৰ বৰ্তমান শিক্ষামন্ত্রী।

মিলে উল্লেখ কৰা এই চাৰি প্ৰকাৰৰ লক্ষণার্থক পদক আন আন তৰ্কবিজ্ঞানীসকলে মাথোন দুই প্ৰকাৰতে সামৰি লয়। এই দুই প্ৰকাৰৰ লক্ষণার্থক পদ হৈছে—

(1) সকলো সামান্য পদ।

(2) অর্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ।

অলক্ষণার্থক পদ :

(1) গুণবাচক বিশিষ্ট পদ; যেনে— শুভ্ৰতা।

(2) নামবাচক বিশেষ্য পদ; যেনে— বাহুল, মানস।

পাঠৰ মূলকথা :

❖ যি শব্দ বা শব্দ সমষ্টি আন কোনো শব্দৰ সহায় নোলোৱাকৈ নিজে নিজে কোনো বচনৰ উদ্দেশ্য নাইবা বিধেয় ৰূপে ব্যৱহৃত হয় তাকে পদ বোলে।

❖ সকলো পদেই শব্দ বা শব্দ সমষ্টি; কিন্তু সকলো শব্দ বা শব্দ সমষ্টি পদ নহয়।

❖ কোনো এটা পদে যি বস্তু বা বস্তুসমূহক নিৰ্দেশ কৰে সেয়ে পদটোৰ বাচ্যার্থ। সেই বস্তু বা বস্তুসমূহৰ মাজত থকা যি সাধাৰণ আৰু মৌলিক গুণ বা গুণীৱলীক নিৰ্দেশ কৰে সেয়ে পদটোৰ লক্ষণার্থ।

❖ পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণার্থৰ সম্বন্ধ বিপৰীতমুখী।

❖ বিভিন্ন নীতি অনুসৰি পদবোৰক বিভিন্ন শ্ৰেণীত কৰা হয়। (1) বিশিষ্ট আৰু সামান্য পদ, (2) নিৰপেক্ষ আৰু সাপেক্ষ পদ, (3) লক্ষণার্থক আৰু অলক্ষণার্থক পদ আদি।

অনুশীলনী

1. শুদ্ধ উত্তৰ দিয়া :

(a) পদৰ বাচ্যার্থই বস্তুৰ গুণ/ সংখ্যা বুজায়।

(b) অলক্ষণার্থক পদৰ কেৱল বাচ্যার্থ আছে/

লক্ষণাৰ্থ নাই/ বাচ্যার্থ নাই/ বাচ্যার্থ বা
লক্ষণাৰ্থ আছে।

- (c) পদৰ লক্ষণাৰ্থই গুণক/ বস্তুক বুজায়।
(d) যি পদৰ কেৱল লক্ষণাৰ্থ থাকে, তাক
লক্ষণাৰ্থক/ অলক্ষণাৰ্থক পদ বোলে।
(e) পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ পৰিৱৰ্তন
একেমুখী/ বিপৰীতমুখী।
2. সংজ্ঞা দিয়া :
- (a) পদ।
(b) সামান্য পদ।
(c) বিশিষ্ট পদ।
(d) অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ।
(e) পদৰ বাচ্যার্থ।
(f) পদৰ লক্ষণাৰ্থ।
(g) লক্ষণাৰ্থক পদ।

(h) অলক্ষণাৰ্থক পদ।

3. উদাহৰণ দিয়া :

- (a) সামান্য পদ।
(b) বিশিষ্ট পদ।
(c) অৰ্থযুক্ত বিশিষ্ট পদ।

4. পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰা :

- (i) শব্দ আৰু পদ।
(ii) লক্ষণাৰ্থক আৰু অলক্ষণাৰ্থক পদ।
(iii) বিশিষ্ট আৰু সামান্য পদ।
(iv) বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণাৰ্থ।

5. 'সকলো পদেই শব্দ কিন্তু যিকোনো শব্দ পদ
নহয়'— আলোচনা কৰা।

6. 'পদৰ বাচ্যার্থ আৰু লক্ষণাৰ্থৰ সম্বন্ধ
বিপৰীতমুখী' পৰিৱৰ্তনৰ সম্বন্ধ আলোচনা
কৰা।

* * *